

Studia Etymologica Cracoviensia 14 (2009)

Condidit et moderatur MAREK STACHOWSKI.

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009. 312 lap

Az 1996-ban MAREK STACHOWSKI által alapított s azóta is szerkesztésében megjelenő „Studia Etymologica Cracoviensia” (= SEC) kötetei a magyar etimológusok számára is számos érdekes és fontos közleményt tartalmaznak, annál is inkább, mivel az orientalista főszerkesztő több éven át vezette a krakkói Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszékét és maga is szívesen megnyilvánul magyar etimológiai kérdésekben. A megjelent kötetek tartalomjegyzéke megtekinthető az interneten (<http://www.filg.uj.edu.pl/StudiaEtymologicaCracoviensia/>).

Az ehelyütt ismertetendő kötetet a szerkesztők az életében a SEC-ben is publikáló, sőt annak nemzetközi tudományos tanácsában is szerepet vállaló JEVGENYIJ HELIMSZKIJ (EUGEN HELIMSKI, EVGENIJ ARNOL' DOVIČ CHELIMSKIJ, 1950–2007) emlékének szentelik, s a kötet magyar etimológiai szempontból több fontos anyagot tartalmaz.

A Jevgenyij Helimskijre emlékező blokkban a személyes hangú írások (ALEKSANDR E. ANIKIN, 9–26, MICHAEL KNÜPPEL, 27–30, ANNA WIDMER, 31–4) mellett a legterjedelmesebb és magyar szempontból kétségkívül a legfontosabb anyagot HELIMSZKIJnek a legrégebbi szláv–magyar nyelvi kontaktusokra vonatkozó hátrahagyott feljegyzései képezik, amelyek most MAREK STACHOWSKI gondozásában láttak napvilágot (Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte, 35–107).

MAREK STACHOWSKI bevezetőjéből (Einleitung, 35–8) megtudjuk, hogy HELIMSZKIJ eredetileg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak történeti-etimológiai szótárát kívánta elkészíteni, s ehhez gyűjtött anyagot az 1980-as évek elejétől kezdve, de mivel egyidejűleg sok más témával is foglalkozott, és például a kihalásra ítélt szamojéd nyelveknek a tudomány számára való dokumentálását sürgetőbb feladatnak tartotta, a szótár munkálatai lassan haladtak. Idővel arra a gondolatra jutott, hogy szótár helyett az anyagot két monográfiában dolgozza fel: az egyik magyar szempontból értékelte volna a szláv jövevényszavakat, a másik pedig a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból a szlavisztika számára hasznosítható tanulságokat vont le. Ezeknek a tervezetét ki is dolgozta, s most STACHOWSKI ezeket is publikálta (Anhang 1: Geplante Monographien, 80–2). A tervezett, de már el nem készült monográfiákról bizonyos mértékig képet alkothatunk HELIMSZKIJnek 1988 és 1993 között megjelent, a szláv–magyar kapcsolatokat tárgyaló vagy érintő tanulmányai alapján, amelyeknek bibliográfiáját is közli MAREK STACHOWSKI (38–40.). Ezek nagy része megtalálható a HELIMSZKIJ válogatott tanulmányait tartalmazó kötetben (E. A. ХЕЛИМСКИЙ, Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Москва: Языки русской культуры, 2000), illetve letölthető az internetről (www.helimski.com).

Szláv–magyar vonatkozású feljegyzéseit HELIMSZKIJ 2007 februárjában, betegsége elhatalmasodásakor adta át MAREK STACHOWSKINAK mintegy további hasznosításra. STACHOWSKI az anyag publikálása mellett döntött, mégpedig úgy, hogy viszonylag kevés szerkesztői beavatkozást eszközölt. Mivel HELIMSZKIJ oroszul írt, STACHOWSKI publikációjának a metanyelve pedig a német, jól elválnak egymástól a két tudós szövege. Az említett bevezetésen és bibliográfián kívül a publikáció nagyobb és központi részét a HELIMSZKIJ cédulaanyagára épülő szójegyzék teszi ki (Wörterverzeichnis, 40–80).

A cédulák tartalmazzák a magyar szóra vonatkozó nyelvtörténeti adatokat és az eddigi megfejtésekre való rövid utalásokat az ismert magyar etimológiai és nyelvtörténeti szótárak alapján, majd HELIMSZKUNEK a saját megjegyzéseit, pontosításait, néha részletesebb okfejtéseit. Ezek néha odavetett, sokszor kérdőjeles ötletek, mint például a *Lövő* helynévénél (igaz, dupla kérdőjellel) felvetett szláv *Львовъ* etimon (68), mintha a halicsi *Львовъ* > *L'vov* (> m. *Львó*) ismétlődne itt meg. Hasonlóképpen alaptalan az a feltevés, hogy *Beregszász* ukrán *Бéрегове* vagy orosz *Бéрегово* neve egy szláv **Bergovo* alakból származna, míg a cseh és szlovák *Berehovo* a keleti szlávból lett volna átvéve (44–5). Ennek a helynévnek tudniillik nem volt keleti szláv neve, a ruszinok is a magyar nevével használták, csupán a csehszlovák hivatalos névadás szlávósította a város nevét az áruszin *Berehovo*-ra. MAREK STACHOWSKI is tudatában van a hagyatéék publikálásának kényes voltával, hiszen ki tudja, a cédulák közül mi maradt volna ki, ha a szerzőnek ideje maradt volna arra, hogy ellenőrizze és a nyelvtörténeti tényekkel szembesítse ötleteit (vö. 37).

Ugyanakkor kár lett volna nem közzétenni HELIMSZKIJ hagyatékát az abban rejlő előrevivő ötletek miatt. Így például *Maglód* nevének közkeletű magyarázatánál – pusztá személynévből, ahol a személynév a *mag* 'sperma' köznévből 'termékeny' jelentésű származéka lenne (FNESz. 2: 64) – perspektivikusabbnak tűnik egy szláv **mogylovьсь* alakból való eredeztetése annál is inkább, mivel a személynév legrégebben dokumentált alakjaiban (*Moglout*, XII. sz.) a szóvégi *-t* nyugodtan lehet egy szláv *-c-* szubsztitúciója. A név így egy töről fakadna *Maglóca* nevével, amelyet KISS LAJOS is (uo.) a szlávból magyaráz (< **mogylica*, HELIMSZKIJ hangtani megfontolásokból egy **mogylovica* szláv kiinduló alakot feltételez), s így mindkettő összefüggne a magyar *máglya* szláv **mogyla* előzményével; a magyar *máglya* hangalakjával kapcsolatban HELIMSZKIJ megjegyzi, hogy annak régi magyar alakja *maglya* lehetett, s nemcsak mai jelentése, hanem esetleg mai kiejtése is a nyelvújításnak köszönhető (68). A magyar *gérle* szokásos magyarázatával szemben – miszerint az magyar elvonás lenne a hasonló jelentésű szláv eredetű *gërlice* szóból – HELIMSZKIJ rámutat arra, hogy a madár szerbhorvát *grlja*. szlovén *grla*, cseh *hrdla* elnevezése alapján teljes joggal feltételezhető egy szláv **gьrdla*, amelynek szabályos deminutívuma a *gьrdlica*, amelyből a *gërlice* származik, a magyar *gërle* viszont lehet egyenesen ebből a szláv **gьrdla* > déli szláv **gьrла* alapszóból, így a magyar elvonás feltételezése okafogyottá válik (58). Nem mond ennek ellent az a TESz. (*gerlice*) által a déli szlávból való külön átvétel lehetőségével szemben említett körülmény sem, hogy a *gerle* nyelvjárási szinten a palóc vidéken van leginkább elterjedve, hiszen déli szláv, bolgáros alakok átvételére ott is megvoltak régen a feltételek (vö. legújabban DÉNES GYÖRGY, Pest pataka: NÉ. 31. 2009: 105–11).

A szójegyzék után következő függelékek közül már említettük az elsőt, amely két monográfia tervezett tartalomjegyzékét tartalmazza. Ezek közül az egyik – *Исследование венгерско-славянских языковых контактов раннего времени* ('A korai magyar–szláv nyelvi kapcsolatok vizsgálata') – mintha KНИЕZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (SzlJsz.) el nem készült II. kötetét lett volna hivatva pótolni, mert nagyjából azokat a témákat kívánta tárgyalni, amelyeket KНИЕZSA is célul tűzött ki maga elé, de már nem maradt ideje megírásukra: „A magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának részletes történetét, az eddigi vélemények általános jellemzését és kritikáját csak e munka második kötete fogja tartalmazni, vagyis az, amely a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a szláv jövevényszavak rétegeinek kérdésével, szláv és magyar társadalmi háttérével és még néhány egyéb részlettel fog foglalkozni” (SzlJsz. 3). A másik tervezett monográfia – *Язык*

паннонских славян и его субстратное влияние на венгерский язык ('A pannóniai szlávok nyelve és annak szubsztrátum-hatása a magyar nyelvre') – a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai tükrében a Kárpát-medencei szlávok nyelvét kívánta bemutatni, s főleg hangtani kérdésekkel foglalkozott volna (szláv–magyar hangmegfelelések, az ómagyar hangrendszer, a török és a szláv jövevényszavak összehasonlító hangtana) és két terjedelmes függelékkel tartalmazott volna: 1. a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavainak etimológiai mutatóját, 2. a történeti Magyarország legrégebb szláv eredetű helyneveinek etimológiai mutatóját. A 2–25. számú függelékek (82–91) egyes jellegzetes szláv hangcsoportok magyar reflexeit illusztráló példaanyagot tartalmaznak, a 26. pedig HELIMSZKIJ néhány összefüggő szöveget tartalmazó jegyzetét (91–6). A publikációt a szláv etimonok mutatója (Index der slawischen Etyma, 97–104) és bibliográfia (104–7) zárja.

Természetesen nem egy ismertetésnek a feladata az egész hagyaték kritikai átvizsgálása, csupán jelezni szeretném, hogy etimológiai munkákban ezentúl ez a posztumusz HELIMSZKIJ-mű sem lesz megkerülhető.

HELIMSZKIJ megjegyzései megtermékenyítően hatottak a kötet másik magyar tárgyú publikációjára is. MICHAEL NÉMETH, a Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének fiatal munkatársa „Varia etymologica Hungaro-Slavica” című angol nyelvű tanulmányában (243–53) a magyar *gazda* és *korcsolya* szavak etimológiáját vizsgálja felül. KNEIENZA a *gazda* címszót a kétéres eredetű szavak között tárgyalja, s a közkeletű etimológiát (< szláv **gospoda* gyűjtőnév 'urak') azért veti el, mert szerinte „egy *gospodá*-ból a **gozda* > *gazda* nem magyarázható, mert a szóbelseji magánhangzók elliziója (pl. *malina* > *málna*, *palica* > *pálca*) csak nyílt szótagban történhetett, zárt szótagban álló magánhangzó kiesésére példánk nincs” (SzJlsz. 640–1). HELIMSZKIJ ugyanebben a kötetben megjelent és fentebb ismertetett jegyzeteiben joggal jegyzi meg, hogy KNEIENZA kételkedésének nincs alapja, mert hiszen a *gospoda* második szótagja nyílt (57). A TESz. szerzői ezt már nyilván szintén észrevették, s hangtani párhuzamként a *vajda* < szláv *vojevoda* fejlődést említik, ugyanakkor hozzáfűzik, hogy „a teljes m. **gospoda* alak hiánya miatt ez a magyarázat nem egészen megnyugtató”. NÉMETH oszlatja a kételyeket: a szláv *gospoda* a magyarban törvényszerűen lett **gozda*, majd *gazda*, mivel a második nyílt szótagbeli *-o-* kiesése után vagy azzal egyidejűleg kiesett a *-p-* is, mert különben nehezen ejthető *-szpd-* mássalhangzócsoporthoz jött volna létre, majd a *szd* > *zd* zöngésülés ment végbe. A *korcsolya* esetében NÉMETH összeveti a HADROVICS LÁSZLÓ által kidolgozott olasz etimológiát (NytudÉrt. 88. 1975: 82–6) a JEVGENYIJ HELIMSZKIJ által felvetett szláv eredettel, aki a *močidlo* > *mocsolya*, *nosidlo* > *nyoszolya* megfelelések mintájára egy feltételezett szláv **kъrčidlo* alakból próbálta levezetni a *korcsolya* szót a fentebb ismertetett jegyzetekben (66), de már korábban nyomtatásban megjelent írásaiban is (2000: 427, 454). NÉMETH mindkét verzió gondos mérlegelése után arra a következtetésre jut, hogy HADROVICS olasz etimológiája a meggyőzőbb, mivel a mai szláv nyelvek szóba jöhető alakjai mind a magyarból valók, s bár egy szláv **kъrčidlo* formálisan feltehető ugyan, de bajosan vezethető le jelentése (eredetileg 'hordók pincéből felfelé vagy pincébe lefelé mozgatására szolgáló berendezés') az alapvetően 1. 'hajlít' és 2. 'fatönköt földből kiszed, fát gyökerestül kidönt, kiás' jelentésű szláv **kъrčiti* igéből. Egy 'vonszol, görget' jelentésű feltételezése a szláv ige számára már túlzottan bizonytalanra teszi ezt a megoldást. Tárgytörténeti szempontból is HADROVICS etimológiája a kidolgozottabb és meggyőzőbb.

A kötet e két kimondottan magyar etimológiai tárgyú anyagán kívül magyar szempontból is figyelemre méltó még MICHAEL KNÜPPEL cikke a magyar *tambura* távoli keleti előzményeiről (219–26), továbbá HEINRICH WERNER tanulmánya *Szibéria* nevének eredetéről (275–89). A kötet további tanulmányai halicsi karaim, angol, finn, lett, litván, orosz, germán és indoeurópai etimológiákkal foglalkoznak, illetve az etimológiához kapcsolódó elméleti kérdéseket tárgyalnak. Ezek ismertetésére itt nem térünk ki, csak jelezzük, hogy a SEC itt bemutatott kötete – a sorozat előző darabjaihoz hasonlóan – igen különböző nyelvek etimológiai kérdéseivel foglalkozik, s a krakkói etimológiai iskola magas szakmai színvonaláról és nagy nemzetközi kisugárzásáról tanúskodik. Rendkívül örvendetes, hogy a sorozat nyújtotta széles kínálatban a magyar etimológiai kérdéseknek is jut hely és hozzáértő figyelem.

ZOLTÁN ANDRÁS